

MTA
KIK

AZ ARADI
KÖZMŰVELŐDÉSI PALOTA
FRANCIA KÖNYVEI.

IRTA

ECKHARDT SÁNDOR

A B. EÖTVÖS JÓZSEF-COLLEGIUM TANÁRA

ARAD, 1917.

NYOMATOTT RÉTHY LIPÓT ÉS FIÁNÁL.

35296.

234213

LA ARABI
KÖZMŰVELŐDÉSI PALOTA
HUNGÁRIA KÖNYVT.

Мусейн Туденіт і Абдіндіа
Кönyvt. 9141 1959 sz.

A következő kis tanulmányt Fényes Dezső úrnak, az aradi közművelődési intézet igazgatójának felkérésére írtam és 1917. április 1-én olvastam fel azon matinéek egyikén, melyeket az aradi Kölcsey-Egyesület a kulturpalota könyvtárának megismertetésére rendez. Kovács Vince kulturtanácsos indítványára, melyet az Aradi Közművelődési Intézet felügyelő-bizottságának ülésén tett, Arad város tanácsa elhatározta, hogy előadásomat nyomtatásban teszi közzé. Ez úton mondok hálás köszönetet mindazoknak, akik vagy az anyaggyűjtésben, vagy a kiadás létrejöttében segítségemre voltak.

Ha csak futólagos pillantást vetünk is az aradi közművelődési palota könyvraktárába, azonnal szemünkbe ötlik az a sok-sok többé-kevésbé díszes aranyozású francia könyv, mely a polcokat betölti. Saját összeállításom szerint 3800 műre, tehát átlag ötezer kötetre tehető az aradi könyvtár francia könyveinek száma; ebből a 3800 műből 4 XVI. századi, kb. 100 XVII. századi, valami 3600 XVIII. századi¹ és végül kb. 100 a legújabb korból való. A *felvilágosodás* százada tehát aránytalanul jobban van képviselve a többinél.

Már maga ez az összetétel arra vall, hogy tipikus XVIII. századi magyar főúri könyvtárral van dolgunk, melyhez a későbbi keletű könyvek csak véletlen, rendszertelen vásárlás folytán kerültek hozzá. De mielőtt eredetükről és viszontagságaikról szólnék, illő, hogy előbb e könyveket, ha még oly vázlatosan is, bemutatssam.

I.

A négy XVI. századi kötet kétségkívül a legértékesebb. A legrégibbnek még a kötése is egykorú, a század első feléből való. A francia könyvgyűjtő nagy gyönyörűsége az ilyen régi könyv. A mienk címe *Le grant Olympe des Histoires poetiques du Prince de poesie Ovide Naso en sa Metamorphose*, Paris 1543, (nem első kiadás), Ovidius metamorphosisainak naiv prózai fordítása, kedves, épen olyan naiv fametszetekkel, amelyeken egy-egy szalagra írt név jelzi az olvasónak, hogy ez itt Aeneas, ez itt

¹ A XVIII. századhoz még hozzászámítom a XIX. század első évtizedét, mikor még rendszeresen gyarapították az anyagot. Lásd alább.

Orpheus, ez meg egy oroszlán, amire, őszintén szólva, nagy szükség is van.

Van azután itt egy igen becses colligatum, amely Franciaországban is csak nehezen található nyomtatványokat tartalmaz. Hugenotta pamphletek és versek gyűjteménye 1568—1570-ből. Fregeville versei például, melyek szintén köztük vannak, a Bibliothèque Nationale-ban is a ritkaságok közé a „réserve“-be vannak sorolva. Megvan azután La Noue-nak, Jean Bodin mellett a legrégebb francia politikai írónak *Discours politiques et militaires*-je az 1587-iki, első kiadásban, hozzákötve egy *Brutum Fulmen* c. egykorú pápaellenes röpirat. Végül egy mű a zsidókról, melyet Eber Pál wittembergi német theologus munkájából fordítottak 1581-ben (*L'etat de la Religion et Republique du peuple Judaique...* par Paul Eber). Ez a négy véletlenül összetalálkozott de értékes kötet képviseli a XVI. századot.

A XVII. századi irodalomnak már sokkal több nyoma van az aradi könyvtárban. A költők és színműírók s általában a nagy írók, Corneille, Racine, Molière, La Bruyère stb. e századbeli kiadásai azonban hiányzanak, ami érthető, ha meggondoljuk, hogy az első kiadásokat a közönség egyszerűen szétolvasta, s így a XVIII. századi olvasó csak újabb kiadásban jutott hozzájuk, annál is inkább, mert nem lévén sem philologus, sem bibliographus, nem is kereste az editio princepsét.

Ami XVII. századi, az mind próza. Ménage, a cikornyás *précieux* költő is csak azért szívjá a Baross-parki levegőt, mert francia verseit latin költeményeivel adta ki s így a latin költők közt szerepel. De regény, széppróza is kevés van: Balzac két műve *Le Prince*, *Aristippe* (nem a nagy regényíró, hanem egy elég illustris névrokona, a francia műpróza megteremtője); azután öt-hat rettenetesen unalmas gáláns regény, melyek közül D'Aubignac abbé *Macarise*-a és Mlle Des Jardins *Carmente*-ja, még az eredeti méltóságos cifrázatu Louis-Quatorze kötésben pompáznak. Érdekesekek a filozófusok: Charron híres *Traité de la sagesse*-ának második, 1604-iki javított kiadásával szerepel; Pascalnak csak a *Provinciales*-ja van meg Wendrocke becses jegyzeteivel latinul és franciául. Itt van ellenben finom lelkű szkeptikus barátjának a Chevalier de Mérének három műve. Sajátságos, hogy legjobban vannak képviselve a libertin-ek, a XVII. század szabadgondolkodói: Gassendi, La Mothe le Vayer, Naudé és Guy Patin, kik-

hez ösük, Bonaventure Desperiers *Cymbalum Mundi*-jának egy XVIII. századi és Saint-Évremond első, az író akarata ellenére megjelent kiadása (1668.) járul.

Itt van aztán a pesszimista Hobbesnek egy híres politikai műve, az angol Locke és a német Puffendorf valamennyi munkája, egyik-másik több példányban; ezek már a filozófus század előkészítői. Feltűnően nagy számban vannak meg Bellegarde abbé és Gracian Boldizsár spanyolból fordított munkái, melyekből az olvasók finom udvari műveltséget tanultak.

Sokkal gazdagabb a politikai és történeti irodalom. Varillasnak és Vertot-nak majd minden műve megvan, Amelot de la Houssaye is sűrűn szerepel. Igen sok a kölni nyomású és a címlapján éggömböt viselő, rendesen névtelenül megjelent történelmi vagy politikai művecske.¹ Van ilyen könyv Mazarinról, Louvoisról, Károly lotharingiai hercegről, Thököly Imréről, Margit királynéről, Dániáról, Franciaország imperialista politikájáról, Anglia bajairól stb. Megvannak számos példányban a bölcs és híres csillagász Nostradamus homályosnál-homályosabb jóslatai, melyeken két egész évszázad sok fekete taláros tudósa rágta a körmét.

S ezzel elérkeztünk a XVIII. századi könyvekhez; főképp ezek teszik az aradi könyvtárat értékké. Nem a ritka kiadások, mert ezek is vannak, hanem a megglehetős teljesség. Megvan itt a XVIII. századi irodalomnak minden ága: az aradi könyvtár igen szép példája annak a széleskörű érdeklődésnek, amely a XVIII. századi embert jellemzi.

Igen gazdag először is a XVIII. század nagy befogadó képességére valló fordítási irodalom, mely azonban már XVII. századi művekkel kezdődik: itt vannak a görög és latin írók: Anacreon, Hero és Leander története, Homeros, Eusthatos, Heliodoros, Lukianos, Demosthenes, Xenophon, Epiktetos, Marcus Aurelius és Plato, Horatius, Juvenalis, Lucanus, Lucretius, Vergilius, de különösen Cicero és Tacitus fordításai, a német Lessing, Gellert, Haller, Wieland, Wolf Keresztély, Meissner, Moser, Campe, Meiners, Eberhard, Lichtwehr, Erdman, Schuman, Hirzel, Hertzberg stb. művei franciául. De a XVIII. századi franciát legjobban az angománia jellemzi: kb. 250 angolból franciára fordított költői mű, regény, útleírás és filozófiai mű foglal helyet az aradi könyvtárban.

¹ Többnyire a ritkasággyűjtő Vörös Ferenc könyvtárából.

Azonban nemcsak a fordítási irodalom gazdag: képviselve van itt az eredeti francia irodalom minden ága. Vannak itt bibliográfiák (Chaudon, De la Porte), grammatikák, szótárak, pedagógiai művek. A meginduló művészi kritika Rollin, Brumoy, Père André, Batteux, Falconet és La Harpe műveivel szerepel. Az angol mintára nekilendült ujságirodalmat De la Porte, *Observations sur la littérature moderne*-je, a híres Prévost abbé *Le Pour et le Contre*-ja, a *Les Cinq années littéraires*, a *Bibliothèque raisonnée*, egy *Journal littéraire*, az *Annales politiques et littéraires* néhány éve, a különféle angol mintájú *Spectateur*-ök és a nyomtatott vagy kézíratos politikai *Courrier*-k képviselik.

A XVIII. században a legkevésbé költői műfaj a vers. Többnyire száraz lapos retorika, üres szavalás, legfőlebb csipős epigrama. Itt van az édeskés Gentil Bernard, Bernis, Colardeau, Dorat, a kenetteljes Louis Racine, az idill-író Delille, kinél nagyobb még senki sem bukott a népszerűségben, a vele egy ivású Roucher, Saint-Lambert, az eleven, satirikus Piron, Cubières de Palmezeaux, Boufflers és Gresset és sok más kevésbé jelentékeny *poète*.

Színműírók szintén igen szép számmal vannak. A közepszerű Thomas Corneille, a nagy Corneille öccse, az édeskés Quinault még Racine kortásai, de itt vannak a XVIII. századi tragédiáirók is: Voltaire, Crébillon, Du Belloy is és még gazdagabban a vígjátékirók: Destouches, Marivaux, Boissy, Carmontelle, Fagan, Mme de Genlis, Guyot de Merville, Legrand, Moissy, Palissot, Piron, Rochon de Chabannes, Saint-Foix majdnem minden műve és a vígjátékot komoly drámává fejlesztő Nivelle de la Chaussée, Diderot, Mercier drámái; végül Beaumarchais első drámájának az *Eugénie*-nek első, valamint a híres *Figaro házasságá*-nak egy, ha nem csalódom, második kiadása. A komikus operát Favart és Vadé művei képviselik. Értékes a Frères Parfaict 15 kötetes drámai bibliográfiája és Étienne-Martin villenek a Théâtre Françaisról írt műve is.

A leggazdagabb Aradon mégis a regény- és meseirodalom. Név szerint csak Marivaux, Prévost és a hirhedt perverz, de genialis Restif de la Bretonne itt meglevő gondolom, összes műveire hívom fel a figyelmet. Az ezeregyj és más keleti mesegyűjteményből kiinduló mese, a XVIII. század igen kedvelt műfaja, szépen van képviselve Aradon egyenként és gyűjteményes válla-

latokban; nem kevésbbé teljes az unalmas, tendenciózus, morális és a már kevésbbé unalmas, de nem kevésbbé tendenciózus immorális meseirodalom. A könnyebb fajsúlyú írók kedvelőit általában igen jól ki lehet elégíteni az aradi könyvtárból.

Van itt azonban komolyabb olvasmány is: a felvilágosodás irodalmának, a világot reformáló filozófusoknak csaknem teljes gyűjteménye, az aradi könyvtár magva és büszkesége. Voltaire összes munkái, köztük számos első kiadás, így pl. *Zadig* első kiadása, mikor még *Memnon* címet viselt, *Candide*-nak is egyik legrégebbi, a *L'Homme aux quarante écus*, a *Pot Pourri*, az *Examen important de milord Bolingbroke*, a *La Bible enfin expliquée* és több más pamphlet első kiadása, továbbá számos Voltaire ellen és mellett írt mű. Még szebbek talán a Rousseau-kiadások: megvannak a legrégebbi teljes kiadások, a *Lettre à D'Alembert*, az *Émile*, a *Contrat social*, a *Confessions* és több apróbb művének első kiadásai. Megvan az *Encyclopédie*, meg Diderot, Maupertuis, La Mettrie, Helvétius, Buffon, D'Holbach, Condillac és majdnem valamennyi régebbi és újabb filozófus művei is. Pedig ekkorában annyi volt a filozófus mint ma az újságíró; körülbelül azt a szerepet játszották is. Igen érdekes a szabadkőműves és az antifilozófus, reakciós irodalom is, melyet szintén meglehetősen lehet Aradon tanulmányozni. Csinos mennyiség az akkor kialakuló közgazdaságtani irodalom Condorcet-vel és Mira-beauval élén.

Rendkívül gazdag a történetirodalom, mely a XVIII. században kezd komoly alapokra helyeződni. Voltaire alapvető munkái persze majd mind első kiadásban, a jámbor Rollin és a kritikusabb Raynal és Mably összes művei duplumban vannak meg. A derék Mably igen sokat írt. Egyik munkájának, a *De la Maniere d'écrire l'Histoire* címűnek könyvkötője hely szűke miatt csak ennyit tudott a könyv hátára nyomni: *De la Manie d'écrire l'Histoire*, ami nem kevésbbé találó thema a jó abbéhoz. Sokáig tartana, míg a sok Aradon levő történeti művet fel tudnám sorolni, melyhez az igen jelentékeny mémoire- és levélirodalom is hozzátartozik; külön figyelmet érdemel azonban a politikai röpiratirodalom, mely többnyire a francia forradalomra vonatkozik, az államformáról, királyról és vallásról szól pro és contra. Végül említsük meg az útleírást, mely a XVIII. században a regénnyel vetekedett népszerűség dolgában. Csak a 77 kötetes *Histoire générale des Voyages* és a 39

kötetes *Voyages imaginaires* c. gyűjteményt idézem, melyek kötet-száma fogalmat nyújt e műfaj népszerűségéről.

Íme nagy vonásokban az aradi könyvtár francia anyaga. Nem annyira a ritkaságokat, mint inkább a teljességet emeltem ki. Ismerem nagyjából a budapesti könyvtárak francia könyveit, a Ráday-könyvtárban pl. összehasonlíthatatlanul ritkább és régibb könyvek vannak, de a XVIII. századi irodalomban gazdagságra alig vete-kedhetnek az aradi könyvtárral.

S most feleljünk arra a kérdésre: honnan került ez a sok francia könyv Aradra?

II.

Az ereklye-muzeum polcai alá, ahol évtizedeken át rohasztotta a víz és rágta a féreg e gyönyörű könyveket s onnan néhai Atzél Péter aradi lakásába, korábban sikulai kastélyába könnyű őket visszafelé elkísérni. Leszámíthatjuk azt a néhány száz kötetet is, mely farádi Vörös Ferenc könyvtárából került Atzél Péter tulajdonába, mert ennek az igen értékes, főleg latin művekből álló gyűjteménynek a története külön tanulmányt igényel. Marad ilyesformán a francia könyvek zöme, átlag 4800 kötet, melynek eredete tisztázandó.

Nagy a gyanú már eleve, hogy az Atzél-család egyszeri vétel útján jutott e könyvekhez. Atzél István, a Péter nagypja, ugyanis csak 1791-ben lett nádori ítélőmester s a Szt. István-rend kiskeresztése, 1808-ban kir. személynök s még később valóságos belső titkos tanácsos. 1803-ban iktatták csak be borosjenői birtokába s ez időszaktól fogva kezdődik a család gazdagsága,¹ Valószínű tehát, hogy nem az Atzélok vették és olvasták egyenként e XVIII. századi könyveket, mert ép akkor gazdagodtak meg, amikor a könyvtárban található francia könyvek dátumai megállanak.

S valóban találtam is egy katalógust, mely jól útbaigazít: egy nagy foliánst, melynek hátára ezt a nem kifogástalan helyesírással írt címet nyomta a könyvkötő: *Catalogue des livres française et italiens*. Ez a *Catalogue* kéziratos leltár, melyben csupán francia könyvek vannak felsorolva, még pedig szakok szerint: (Histoire; philosophie; poésie; dictionnaires et voyages; lettres; fables, contes et histoires; romans; melanges historiques, philo-

¹ V. ö. Szinnyei József, *Magyar írók élete és művei*.

sophiques, critiques et amusans) valamennyi szak alatt egy név: Julie Csáky és a leltár végén e záradék: „Sämtliche Bücher bestehen in Bände 5160 sage fünftausendeinhundertsechzig — Bände die ausgestrichenen¹ wenn selbe vorgefunden würden verbinde Mich selbe Herrn Käufer auszuliefern. Juliana Csáky geborne Erdödy.” S ha a jegyzékben felsorolt műveket összevetjük az aradi könyvtár könyveivel, a legpontosabb megegyezést találjuk köztük, alig hiányzik valami. Atzél István tehát könyvtárát Csáky Julianna, született Erdödy grófnőtől vette.

Ki volt ez a Csáky Julianna? Nagy Iván a Csákyak családfájára (IV. tábla) csak épen hogy feljegyzí nevét: gróf Erdödy Julia neje volt gróf Csáky Istvánnak, aki Ferencz fia és Tamás labanc ezredes unokája, egyebet se az ő, se a férje életkörülményeiről nem tudunk meg. Szerencsére a Nemzeti Múzeumban van a Csáky család hatalmas négy részre osztott levéltára, melynek egyikéből, az illyésfalvi levéltárból sikerült is egyet-mást megtudnom az aradi francia könyvek eredetéről.

* * *

A gróf Csákyak szepesi birtokosok és a megye örökös főispánjai voltak. István comes, Ferencz ifjabbik fia, ki 1741. okt. 7-én született,² szintén Szepesben örökölt apjától igen nagy kiterjedésű birtokot. A fiatal grófot 18—21 éves korában (1759.—1761.) a bécsi Theresianumban találjuk. Doleviczeny György illyésfalvi jószágigazgatója (bonorum praefectus) így ír hozzá: „Nem csak Mlgos Kluknoi gróff Uram ő Nagha leveleibül, nem csak Pater Karolyi (aki mi nap vissza jött Bétsbül) hiteles Relatiojából, de Mlgos Grófnő Asszonyom ő Nagha által csak tegnap kezemhez küldött tulajdon Natsád levelébül is különös vigasztalássát megértettem a Tettös Theresianum Collegiumba való applicatiojat Natsádnak. Jelesül pedig azon buzgó szivel örvendek, hogy Natsád tellyes Contemptumat tapasztalhatom az ott való lakásban és mindenféle studiumokban s exercitiumokban“.³ Itt a Theresianumban, a jezsuiták lelkiismeretes vezetése alatt tanul meg a gróf többek közt franciául. A francia nyelvet, melynek megtanulására a jezsuiták mindig gondosan ügyeltek, 1760-ig

¹ Az eladásnál több leltározott könyv hiányzott s a leltárban törölve van.

² Fasc. 36, n. 41. Összes adataim az Illyésfalvi levéltárból valók.

³ Fasc. 47, n. 116, 1759. dec. 19. V. ö. ugyancsak Doleviczeny Gy. 1760. ápr. 22., aug. 17. és 1761. aug. 15-iki leveleit.

Melchior Abrasart, Ignace Tevelle, 1761-ig Joseph Blondel és Joseph Lepers atyák tanították.¹ De ez a francia kultusz általános divat volt, az egész udvar és a bécsi előkelő társaság franciául beszélt, olvasott, írt, gondolkozott.² A Burgtheaterben francia színészek játszottak, s még a német színházakban is, melyeket az előkelő körök lenéztek, a Hanswurst bohózatai mellett francia izlésű darabokat adtak. A nem sokkal később meginduló magyar irodalom is ebből a franciás szinpadai milieuből táplálkozott: Bessenyei *Filozófus*-át, az első magyar vigjátékot, Destouches *L'Homme singulier* c. vigjátéka nyomán készítette, melynek előadását Bécsben bizonyára végignézte.³ S valamint egy századdal később, Atzél Péter párisi tanulmányait számos operalibretto örökíti meg az aradi könyvtárban, Csáky István gróf is több ilyen Bécsben előadott francia szindarab bécsi nyomású szöveggönyvét hozta magával és tette el könyvtárába, melyeket most Aradon olvashatunk: *Les Vacances*, 1752; (Desmahis), *Impertinent*, 1753; (Sedaine) *Le Diable à quatre ou la double métamorphose*, 1759; *Le Complaisant*, 1760; (Voltaire) *L'Echange on quand est-ce qu'on marie*, 1761; (Destouches) *Le tambour nocturne*, 1761.⁴ Valamennyi vigjáték; tragédiát alig adtak a Burgtheaterben.

Csáky István egyébként szorgalmasan tanult, a derék jószágigazgatótól nem csak bort és pénzt, hanem egy láda, talán latin könyvet is küldet magának hazulról a császárvárosba.⁵ 1761-ben már elhagyja Bécsset, Pozsonyban, Nagyszombatban és Esztergomban időzik,⁶ majd a következő évben újra Bécsbe rándul, valamelyik

¹ Max Freiherr v. Gemmell-Flischbach, *Album des kais. königl. Theresianums* (1746—1780), Wien, 1880. (N. Muz. Hist. I. 914.i), Csáky István magyar tanárai e könyv adatai szerint Kende László és Csapodi László páterek lehettek.

² Ennek emléke a XIX század elején még nálunk is divó szokás, hogy a leveleket franciául címezték; *A Monsieur Monsieur N. N. présentement à X.*

³ V. ö. Petz Gedeon, *Bessenyei és Destouches*, Egy. Phil. Közl. 1884. Petznek azt a feltevését, hogy e darabot valóban előadták Bécsben, megerősíti az a tény, hogy a *L'Homme singulier* valóban meg is jelent Ghelen bécsi kiadó szindarabsorozatában 1762-ben, ami arra vall, hogy répertoire-darab volt (L. a N. Muz. példányát: P. O. gall. 831. e.) A bécsi francia színházról l. *Die Theater Wiens, Das k. k. Hofburgtheater* v. Oskar Teuber, Wien 1896. (Muz. H. lit. 49 h, 2°).

⁴ Mind Ghelen bécsi kiadása. Csáky István bécsi tartózkodása utáni időből is van öt ilyen darab az aradi könyvtárban.

⁵ Fasc. 47, n. 11/7.

⁶ Fasc. 47, n. 11.

szent tiszteletére rendezett ünnepélyre,¹ de 1763. májusában már Homonnán van, ahol később is a legszivesebben tartózkodott.

De már ekkor szerelmes volt István gróf. Derék jószágigazgatója egyik levelében mindenféle controversiákról tractálván urát, a következő illedelmes és alázatos köszöntést kanyarítja a levél alá: „Ezek után reménségem lévén Natsád kegyes válaszához magamot Natsad további uri kegyességébe rekesztém és maradok fogytomiglan változhatatlan tisztelessel Mlgos Groff Urnak Natsadnak alázatos hív szolgája Doleviczenj György. Sietve Illyésfalván 4-ta Aug 763.“ De a gróf szórakozottan olvassa a levelet, — törődik is ő most határpörökkel! — de a zárósón, az „alázatos hív szolgán“ megállapodik a szeme s hangulatához illően egy gáláns francia *quatrain*-t firkant a buzgó jószágigazgató levelébe:²

entre ceux qui se dissent vos serviteurs
il n'y a que moi qui se professe du coeur
s'il y a pour moi une vrai bonheur
c'est de sacrifier à vous ma belle mon coeur.

Semmi kétség, ez nem idézet vagy reminiscencia, ez a gróf verse: ennyi grammatikai és metrikai hibával csak egy magyar gróf versel franciául. Utóbb, irományai rendezése közben, megrestelte a dolgot, de nem dobta el a levelet, hanem a verset tintával vastagon áthúzta és porzóval behintette. A lekapart porzó alatt azonban igen jól olvasható a versike, mely ha nem válik is István gróf nagy dicsőségére, de mindenesetre jellemző adat a kor franciás szellemére.

Ha jól sejtem, Csáky István e verssel már gróf Erdődy Juliának, Erdődy János zólyomi főispán és Pálffy Terézia lányának óhajtott udvarolni. Ő volt az a szép hölgy, kinek oly boldogan áldozta volna szívét. Egy évvel e vers kelte után, 1764. okt. 24-én esküsznek meg.³ Nagyon valószínű, hogy Julia is Bécsben nevelkedett, s Csákyval talán rokona Erdődy Lajos ismertette meg, aki egyidőben tanult vele a Theresianumban.⁴ A grófné mint általában az Erdődyek,⁵ teljesen elnémetesedett: német hop-

¹ 1762. nov. 10. és dec. 3-ról írt leveleire válaszol Doleviczeny György.

² Fasc. 47, n. 11/36.

³ Házassági szerződésük: fasc. 1, n. 8. Házasságuk gyermektelen maradt.

⁴ Gemmell-Flischbach id. m.

⁵ Fináczy Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában* 1899; I, 340.

mestert tart, nincs egyetlen egy magyar levele és még a jószágigazgató latin leveleiben is az őt illető pontok németül vannak írva. A bécsi német neveléshez tartozott a franciás műveltség is; ő gyűjti össze, ő olvassa mohón az aradi könyvtár francia könyveinek legnagyobb részét. Nagyon okos és erélyes asszony lehetett, személyesen vezeti a finantiális ügyek legnagyobb részét, melyek a Csáky-családban már ekkor tájban meglehetősen ziláltak voltak és később teljes csődre vezettek. A jószágigazgató kedves naivitással írja le küzdelmeit a türelmetlen hitelezőkkel: „mivel mindenik zugolodik orczám pirulásával is, avagy sok ajánlást tévén tsak szép szóval (vagy tsinos hazugsággal is) a Creditorokat bolondítom: amint magamnak is aztat lelkesen meg-kölletik vallanom.“¹ Mikor Csáky István 1800-ban évdíjat biztosít feleségének, kéri, legyen türelemmel, hiszen ő jól tudja, mennyit érdekelne gondos igazgatása, sok bánata és gondja fejében.²

Kazinczy Ferenc leveleiből azonban kapunk egy néhány más, érdekesebb vonást is a grófné arcképéhez. Megtudjuk, hogy valószínűleg volt, sőt homonnai szalonjában gúnyt üzött a dogmákból. Mintha Párisban volnánk a Mme du Deffand szalonjában. „Vor vielen Jahren, írja Kazinczy, hatte Gräfin Steph. Csáky (die bey Igló) viele Gäste, und die Gräfin sprach *wie gewöhnlich*³ sehr leichtsinnig über das heilige Mystere der Incarnation. Die vielen Offiziere lachten. Einer aber lachte nicht. Diess fiel der Gräffin auf, und sie war besorgt, der Schweigende könnte anders gestimmt und also scandalisirt seyn. „Herr Hauptmann, was sagen denn Sie dazu, dass Gott einen Sohn gehabt haben soll?“ — Wegen meiner, Gräfin, kann er auch eine Fräule Tochter gehabt haben! antwortete dieser und schwieg wieder.“⁴ Ránk nézve ez az anekdota azért is érdekes, mert most már tudjuk, hogy ki olvasta a *felvilágosodás* irodalmának azt a sok termékét, mely az aradi könyvtárban megvan. Egy kis kutatás árán azt is meg lehetne mondani, melyik filozófustól vette a grófnő az incarnationról mondott gúnyos szavakat. Egyébként az aradi könyvekben található ceruzajelzések is azt bizonyítják, hogy a grófnő testestől-lelkestől a „fel-

¹ Fasc. 47, n. 11/41; 1769. aug. 5.

² Fasc. 1, n. 15.

³ Én húzom alá

⁴ 1811. szept. 29. Kaz. lev. IX, 91.

világosultak“ hive volt. Mert ki jegyezte volna meg pl. Mme Pompadour leveleit többnyire azokon a lapokon, amelyeken a papok-ról tesz csípős megjegyzéseket ?¹

Kazinczy azt is tudja, hogy Csákynénak, mint az akkor Párisban is divat volt, férjén kívül még egy igen bizalmas jó barátja volt.² Gróf Sztáray Mihály (1749.—1798.) kassai kamarai igazgató, majd szabolcsi főispán volt a szerencsés udvarló, ki aztán halálból leírta a derék férj, jó Csáky István kéjlakát és angol parkját, az illyésfalvi birtokon épült Sans-Soucit, melyről még alább szólunk.

Honnan veszi Kazinczy ezeket a csípős adatokat ? A feleletet egyik levele adja meg, melyből kiderül, hogy huga Dercsényiné Kazinczy Julis, Csákyné egyik halálos ellensége Szulyovszky Menyhért számára kémkedett. Kazinczy Julisnak volt ugyanis egy Ployer nevű barátnője, ki Csákynénál szolgált, nevéről ítélve talán mint francia kisasszony, s ki mindenről tudósította, ami Homonnán a grófnő házában történt. „Csákyné soha sem tudta, miként tudhat a' chronique scandaleuseból Szulyovszky mindent, 's gyanuba vette Ployert, ládáját felnyitatta 's ott lelék Julisnak egész Correspondentiáját, tudakolódásait, Instructiójait.“ — Tehet e fel illyet becsületes ember! — teszi hozzá a szent öreg.³ Azt hiszem, az ő botrányhistóriái mind ebből a pletykafészekből erednek. Nem tudom mit ér az ilyen kútfő, mindenesetre különös, hogy éppen gróf Sztáray Mihály írja le Csáky István kéjlakát és angol parkját. Ez a Sans-Souci, mint a francia kultúra hatásának egyik érdekes magyarországi megnyilvánulása megérdemli, hogy itt egy kissé bővebben foglalkozzunk vele, hiszen kétségtelen, hogy a grófi pár itt olvasta az aradi könyvek nagy részét.

III.

Sztáray Mihály francia nyelven írt leírása Sans-Souciról ma már nincs meg, talán nem is jelent meg nyomtatásban. Annyi bi-

¹ *Lettres de Madame la Marquise de Pompadour*, Londres 1772. (Könyvt. sz. 5726; az idézett régi katalógushan: *Lettres*, no. 53). Az említett helyek a III. kötet 49., 54. és 86. lapján vannak. További keresés bizonyára még több eredményre vezetne.

² Kazinczy jegyzése Ráday Gedeon levelén (1787. márc. 2.) Kaz. lev. I. 124: „A Magyar Sans soucit köszöni (gróf Sztáray Mihály a' maga szeretőjének Gróf Csáky Istvánné szül. Erdődy nek (sic) Lőcse mellett fekvő 's Sans souci nevet viselő kertjét francia nyelven 's prózában írta le . . .“)

³ 1812. jan. 23, Kaz. lev. IX, 243.

zonyos, hogy megvolt, mert összes fordításai jelzik a címlapjukon. Sztáray bizonyára jobban írt franciául, mint a mi Csáky grófunk, hiszen anyja francia nő volt: báró Dubois de la Tournelle Terez.¹ Az eredeti francia szöveg híján azonban meg kell elégednünk a fordításokkal, melyeknek már bővében vagyunk: Sztáray francia leírásának nem kevesebb mint ötféle fordítását tudtam összeszedni:

1. *Új Sans-Soucinak, avagy Gond nélkül-való Helynek rövid Le-írása, melly Francia Nyelvben G. Sz. M. által iratott: azt Magyarra pedig G. C. I. fordította.* 1776 (h. n.) 14. sztl. levél. [N. Muz. Oec. 1453].

Nyilvánvaló, bár sem Petrik, sem Szinnyi nem jelzi, hogy a fordító maga gróf Csáky István, a park magasztalt tervezője és tulajdonosa.

2. *Novum Sans-Souci. Sive Locus Curis expers. nuper Opera C. M. Sz. idiomate Gallicô Celebratus; nunc Gratiâ Authoris per Th. Ant. Sz. latiné redditus* 1776 (h. n.) 12. sztl. levél. [N. Muz. Apró nyomtatv. 1776].

Petrik és Szinnyi nem ismerik. Fontos, mert mellékelve van hozzá Sans-Souci tervrajza. A fordító minden bizonnyal Szirmay Tamás Antal (1732. – 1789.) Zemplén első alispánja, kinek igen ékes deák tollát Kazinczy F. fölöttébb dicséri. (V. ö. Kazinczy, *A Szirmay-ház eredete*, M. Tud. Akad. kézirat: Magy. Tört. 14, 74 l.) Nem azonos Szirmay Antallal, ki Sztáray gróf iskolatársa volt, s aki egy költeményt is írt emlékére. (Ismertette: Kemény Lajos, *Figyelő* XIX).

3. *Das neue Sans Souci, beschrieben von Herrn Gr. M. Sz. übersetzt und mit einigen Zusätzen vermehrt von F* B* v. C** 1777, (h. n.) 22 sztl. levél. [N. Muz., Hung. h. 5920].

A kezdőbetűk talán így értelmezhetők: Fräulein (Frau) B. v. Csáky. Ez a legérdekesebb variáns a XVIII. századi természetszemlélet tanulmányozására.

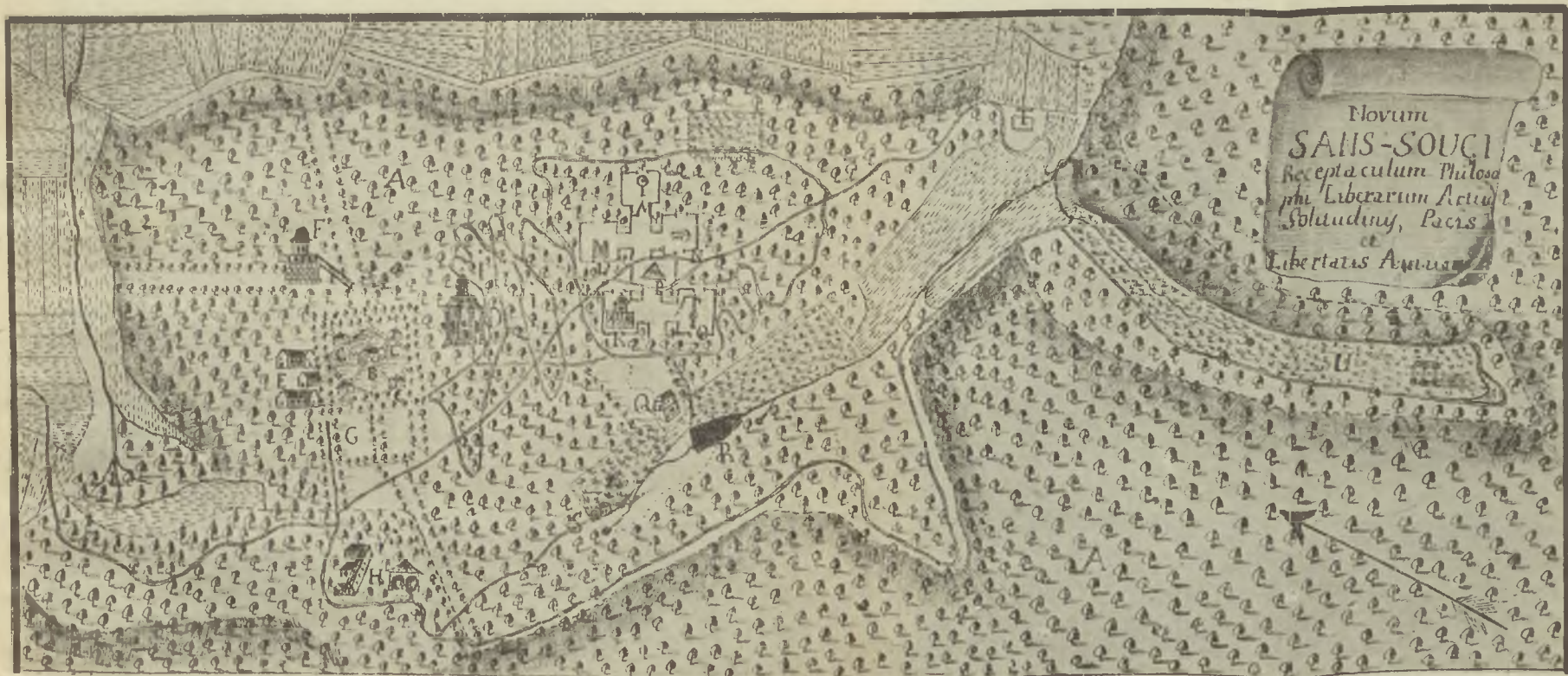
Ezt fordította magyarra

4. *Ivánkay Vitéz Imre, Az Új Sans-Souci, Gróf Sztáray Mihálynak németre fordított frantzia prózája után.*

Csak kéziratban, Kazinczyhoz írt levelében, 1790. jún. 10; közölve Kazinczy Lev. II. 71.

5. *Ujj Sans-Soucinak avagy gond nélkül való helynek rövid le írása mely francia nyelvben G. Sz. M. által irattatott magyarra pedig G. C. I. fordította mellyet utóllýára együgyű magyar versekben foglalt Dioszeghi Erdődy Lajos. Lötsén. Nyomtatattott, Podhoránszky Mihály által 1777-ik Esztendőben.* 29. l. [Ráday ktár. Lit. a. 702; N. Muz. Apró nyomtatv. 1777].

¹ Wurzbach szerint; Nagy Iván Desfaigny de la Tournelle-nek nevezi.

A Sylva Pineae.

B Domicilium.

C Cubicula Hospitum.

D Capella.

E Magnum Palatium Officialium. Servitorum Cubicula

F Domus Holandica.

G Locus Exercitorum equestrium.

H Diversorium.

I Via Sinuosa ducentes ad Ludos.

K Ludus Vertibuli

L Ludus Agitatorius.

M Meta Jaculatoria.

N Ludus Fortunae.

O Ludus Columbae.

P Elevatio Terrae Triangularis in Centro Ludorum.

Q Eremitorium.

R Vallis Daphnea.

S Balnea.

T Apiarium

U Parnassus.

V Locus Ludi Pilae.

Gróf Csáky István fordítása versbe szedve. Van szó róla a gróf levelezésében: maga a gróf vette meg Podhoránszky összes példányait 15 frton. (Dolevicsen György levele 1777. nov. 19, fasc. 47, n. 21/81). A Ráday-könyvtár példányát Kazinczy küldte meg Ráday Gedeon többszöri sürgetésére (Kaz. Lev. I, 552). Kazinczy (Lev. I, 124.) említ egy verses latin fordítást is; idézi első sorát: *Delicias . . . canimus, nemorumque quietem . . .* de a fordítóról csak annyit tud mondani, hogy pap, neve nem jut eszébe. Nem akadtam nyomára.

Látjuk, hogy a francia műnek három egymástól független fordítása van: a Csáky István gróf magyar, a Szirmay Tamás Antal latin és az F. B. v. C.-vel jelzett, talán valamelyik Csáky grófnőtől származó német fordítás. Ezekből a leírásokból, a tervrajzból, melyet mellékelünk és a levéltári adatokból pontosan rekonstruálhatjuk ezt az annyira magasztalt kastélyt és parkot.

Az angol park létesítése már Bécsben fogamzott meg Csáky fejében. 1761-ben, tehát még az Ausztriában látott parkok hatása alatt Pozsonyból írt levelében már foglalkozik kedvenc tervével.¹ De csak 1773-ban kezdik meg és két év múlva fejezik be Sans-Souci építését; így nevezte el a gróf nyaralóját II. Frigyes jól ismert kastélyáról. 1776-ban már megjelenik a gróf Sztáray magasztaló leírása. Az angol park divatja Franciaországon át jött Bécsbe s onnan hozzánk. A franciaországi angломánia egyik megnyilatkozása: egy időben jut el Illyésfalvára az angol szentimentális regények francia fordításaival, melyekben az aradi könyvtár oly gazdag. „Most a gonosz lélek mindenkit megül, hogy Anglus kertet akar építeni, akar tud hozzá, akar nem” írja Kazinczy.² Lőcse másik oldalán, a Szepesváralja feletti Hotkóczon Csáky István dédunokatestvére Csáky Manó szepesi főispán is építtet egy nagyszerű angol parkot kastéllyal, melyet Kazinczy leír a *Hazai Tudósítások*-ban (1806., XXXI.). Kazinczy jó tanácsokat is ad a kertépítéshez, amelyek ugyancsak elkelnek, mert „most mindennek Anglus kert kell, írja, s száz közt alig van eggy, aki tudná mit csinál és mit kell csinálnia midőn atyjairól rea maradt kertjének útjait görbékké hagyja vonatni, ha Hirschfeldet s Grohmannak Ideen-Magazinjait éjjel nappal forgatja is“.

Sans-Souci, ahol Csáky István, Erdődy Julia és úgy látszik Sztáray Mihály oly boldog órákat töltöttek együtt, Lőcse mellett Illyésfalván (Sperndorf) épült a „művészetek, a magányosság, béke

¹ Fasc. 47, n. 11; 16. db.

² Kaz. lev. IV., 315.

és szabadság“ hazája gyanánt.¹ Ez a park kitünő kifejezése annak a viszonyoknak, melyben a XVIII. század embere a természettel állott. Megvan benne először a falusi magány nagy megbecsülése, mely annyira jellemző a század második felére. A gazdálkodás divat lett, s különösen Mirabeau *Ami des hommes*-ja óta (1757.)² nagy tért hódított az előkelő körökben. Ezután illik, hogy mindenkinek legyen egy úriasan berendezett majorsága. Csáky István, ki a Theresianumban mezőgazdaságot is tanult, s ki írt latinul egy gazdasági művet is,³ Sans-Souciban létesített „minden-féle eledeli termésekkel bővülkedő Vetéseket, szép 's kövér álló réteket, kristályos Vizekkel meg-frissessített és vidámitott Pásitokat, számos halakkal meg-rakott Tó-állásokat, gyümölds-fákkal ékesítő Kerteket és szép, kies hegyek közt lévő Völgyeket“. A falusi idillhez, a bergerade-okhoz tartozott az a divat is, hogy az urak részt vettek a nép mulatságain vagy ünnepségeket rendeztek számukra.⁴ Csáky István is ad mezei mulatságokat jobbágyainak és külön házat építtet e célra a kastély közelében (H). Sans-Souci német leírása igen szabatosan megadja e divat filozófiai, utópikus idilli hátterét. A gondtalan, büntelen aranykort akarták elővarázsolni: „Zur Linken, ein geraumer Tanzsaal, wo der zufriedene Unterthan die ländlichen Feste feyert, zu denen sich von allen Orten Zuschauer versammeln. Diese Ergötzlichkeiten bringen dem entzückten Landmann das Andenken der vergangenen Zeiten zurück, und laden ihn nach der Erholung, die ihm die zuvorkommende Güte seines Herrn verschafft, mit neuen Muth zur schuldigen Arbeit wieder ein“.

Az egyik völgyet, melyben egy csobogó patak szelid tóvá szélesül, Daphnis völgyének nevezte el a gróf (R): emlékeztetve arra, hogy ő itt Theokritos, Vergilius, Berquin, Delille és Gessner idillikus világát akarta megvalósítani.

A patak szelid csobogása felhallatszik az *Ermitage*-ba. (Q), Ermitage nélkül nem is volna angol park. Ez volt a melancholia lakhelye, az érzékeny lelkek ide vonultak a világ zaja elől. Itt olvasta

¹ Dr. Förster Jenő löcsei levéltáros szíves közlése szerint ma már csak romjai láthatók.

² Aradon több példányban. L. mindezekről: Mornet, *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à B. de Saint-Pierre*, 1907.

³ Kéziratban maradt; fasc. 10, sz. 27; 1772-ben osztotta szét szíjjel intézői használatára.

⁴ Mornet, id. m. 78—80 l.

bizonyára Erdődy Julia a *Nouvelle Héloïse*-t; s nem tudom a gróf nem gondolt-e a regény Juliejének Elyseumára (III, 12), mikor ezt a sűrűségbe épített remetelakot tervezte. Kanyargó ösvények vezetnek oda, a német leírás tanúsága szerint a madárház sem hiányzik belőle, melynek lakói már messziről elvarázsolják az embert hangos énekükkel, akár Julie Elyseumában. A lak robinsoni egyszerűséggel volt berendezve, de a gonosz indiánok, — a gróf tót jobbjai, — időnkint alaposan kifosztották az érzékeny magányosság szentélyét, mert a leltárak bizonyos írásokat, láncot, tányérokat, kosarakat, poharakat, székeket, képeket, az ellopott tárgyak közt sorolnak föl; ott maradt ellenben egy „Speiss-Trugel“, egy „Nudel-Waltz“ és sok egyéb robinsoni találmány.

Sans-Souci az idillikus aranykor megvalósítása és a melanholikus magányosság lakóhelye. Ezzel szemben a környékező tátrai fenyves „szomorú színe anyira megrettenti az szemlélőket, hogy szemeiknek meg átható sugarai által, magok lelkeit félelembe ejtven, e' helyet nyilván annak lenni alityák, melyben valaha az halhatatlanságnak italával bővölködő Istenek Druidák, által, véres adományokat nyertek.“ (Csáky I. ford.) Ez a harmadik hangulat, a hátborzongató ossziáni, mely szintén ez időben remegteti meg először az érzékeny szíveket. Viszont a klasszicizáló francia stílus sem hiányzik, mert építtetett a gróf egy Parnassus-templomot is (U), melynek gondolata élénken emlékeztet a versailles-i Trianon Cupido-templomára. Így rejti magában Sans-Souci, Csáky István alkotása, a kor költői álmait, hangulatait.

IV.

Ez volt az a környezet, melyben az aradi könyvek éltek, s ezek azok az emberek, akik felhalmozták. Az uradalmi könyvtár azonban nem Sans-Souciban volt: ezt a helyet a grófi pár, úgy látszik, csak nyaralónak használta; a kastély kicsi is lett volna egy nagyobb könyvtár befogadására. Mindamellet a sans-souci-i leltárak is emlegetnek egy láda különféle könyvet és több könyv-állványt.¹ Valamennyi adatunk azt bizonyítja, hogy maga a könyvtár Homonnán volt, ugyanott ahol Erdődy Julia szalonjában oly szabad nyelven társalgott udvarlóival. Doleviczeny Pál, a buzgó jószágigazgató Illyésfalváról, tehát Sans-Souci mellől kéri levélben

¹ Fasc. 11, n. 14 (1775.) és n. 39 (1803.)

Schrödl Mátyás kamarástól, hogy az uradalmi könyvtárból egy gazdatiszt által bizonyos, a marhavészcélra szóló könyveket küldjön.¹ A levélből ugyan nem tudjuk meg, hol volt a *bibliotheca dominalis*, de valahányszor a levelekben könyvről esik szó, mindig Homonnáról kéri a gróf meg a grófnő, vagy oda küldik nekik.

Igy küld a lőcsei postamester a grófnak Homonnára 1775-ben egy gothai és egy lüneburgi kalendáriumot avval a megjegyzéssel, hogy a berliniek szállítása tilos.² Ugyancsak egy lőcsei postamester értesíti a gróft 1794-ben, hogy a kívánt *Titular Kalender* csak az elmúlt év március havában hagyta el a sajtót. Ő tudatja azt is, hogy ha a gróf nem kapta meg a *Magyar Curiert*, csak magára vessen, mert elfelejtett rá praenumerálni. Ő nála csak a *Wiener Diarium Illustr. Journal* van előfizetve.³

De ha a postán oly szigorúan ellenőrizték, hogy a Bécsben szerkesztett *Catalogus librorum prohibitorum*-ba felvett könyveket ne továbbíthassák, hogy van az, hogy az aradi könyvtárban, — mint a többi magyar főúri könyvtárban, — úgy duskálunk a sok vallás-, pap- és államellenes könyvben, mint valami francia világ-reformator könyvtárban? A magyarázatot erre is megadja a gróf levelezése. Krajzell Vilmos fiscalis írja a grófnak 1773-ban: „*Libri Vienna procurandi per Kesmarkienses mercatores procurabuntur*“.⁴ Tehát késmárki kereskedők révén Bécsben szerzik be azokat a könyveket, melyeket a postán tilos szállítani. Bécs árasztotta el Magyarországot francia könyvekkel, párizsi, amsterdami, kölni, frankfurti és berlini francia nyomtatványokkal; sőt a bécsi Graeffer, Gay, Kurzböck, Schrämbl és mások, de elsősorban a két Trattner és Ghelen maguk is igen sok francia nyomdaterméket produkáltak és terjesztettek el nálunk. Viszont Magyarország forgalma Béccsel igen élénk volt: Csákyék is szállítanak bort a császárvárosba⁵, a visz-

¹ Fasc. 47; 1772. nov. 10: „ut ex bibliotheca dominali, & a Frumentario certos libros de lue pecorum tractantes mittet.“

² Fasc. 47, n. 21: D. Baro Cordon Postae magister . . . mittit 1. Calendarium Gotthaicum, 1. vero Lüneburgense. Plura non habet. Berolinensia prohibita sunt. (Doleviczeny Pál gr. Csáky Istvánhoz 1775. febr. 8.)

³ Fasc. 48, n. 87; 6. és 7. db. (Spengel András Kreizel János perceptorhoz 1794. jan. 7.)

⁴ Fasc. 47, n. 8. (1773, ápr. 8.) Krajzell ugyanitt abonnál ujságokra a gróf számára.

⁵ Fasc. 47, n. 21; 65. db.

szatérő fuvarosok bizonyára nem jöttek haza üres kézzel. A gróf különben Pesten is vásárolt könyveket, de ezek tulajdonképen szintén bécsi forrásból eredtek. A jószágigazgató írja Sans-Souci-ból a grófnak: „Doleviczeny Sándor úr Pestről visszatérve hozott egy csomag különféle könyvet. Mi történéjk velük? Itt, [értsd: Lőcsén], vagy Homonnán köttessenek be? Azonkívül kék papirosba? vagy francia kötésbe köttessenek? Kérem alázatosan, kegyeskedjék ezekre nézve rendelkezni“.¹

Ez a levél nemcsak azért érdekes, mert a könyvek származási helyét említi, hanem azért is, mert az aradi könyvek két fő bekötési típusát is emlegeti: a kék papirkötést és a francia kötet, melyen az aranyozásos félbőrt kell értenünk. Azt is megtudjuk e levélből, hogy a könyveket nem kötve hozatták, hanem Lőcsén vagy Homonnán köttették be. S valóban, 1775 től egészen 1793-ig sűrűn olvasunk a levelezésekben a lőcsei könyvkötőről. A levelek csaknem kivétel nélkül a grófnét emlegetik, ha könyvről van szó. Egyik levelében (1775. dec. 24.) a gróf sürget felesége számára bizonyos bekötött könyveket, s a jószágigazgató néhány hét múlva (1776. jan. 19.) jelenti, hogy azokat tényleg el is küldte a grófnőnek.² Majd a grófnő udvarmestere, Michel Kirmer útján küldi több ízben egy-egy „verschlag“ könyvet a két lőcsei könyvkötőhöz és megsürgeti az ott levőket.³ Az egyik könyvkötő egyébiránt maga is ajánl könyveket megvételre: 1777-ben küldi a grófnak a *Ratio Educationis*-t és II. József utazásait, amazért 3 frt.-ot, ezért 1 frt.-ot kér. Egyúttal küldi vissza Jantscha Antal munkáját a méhrajokról, mely nála volt bekötés alatt.⁴ Ha a II. József utazásairól szóló könyv, mint sejtem, Mayer, *Monsieur le comte de Falkenstein ou les Voyages de l'empereur Joseph II en Italie, en Bohême et en*

¹ Fasc. 47, n. 21; 76. db. „D. Alexander Doleviczeny Pestino redux attulit unam Paquetam diversorum librorum. Quid cum illis agendum sit? an hic, vel Homonnae compingi debeant? praeterea an ad caeruleam chartam? vel gallicam compacturam compingendi sint? insto humillime gratiose ea tenus disponi“. (Doleviczeny Pál gr. Csáky Istvánhoz, Sans-Souci 1777. jul. 9.)

² Fasc. 47, n. 21; 43 db: Gr. Csáky István fogalmazványa és u. o. 44 db. Doleviczeny Pál gr. Csáky Istvánhoz.

³ Fasc. 48, n. 85: 10 db. (1789. nov. 29.); 19 db; 22 db. (1790. dec. 20.); 41 db. (1791. nov. 11.)

⁴ Fasc. 47, n. 21; 81 db: Doleviczeny Pál gr. Csáky Istvánnak 1777. nov. 19. Ugyanő jelenti 1778. jan. 4-én, (83 db.) hogy a könyvkötő küld két könyvet a gróf részére.

France c. 1777-ben megjelent műve, akkor a francia ujdonságok igen hamar megtették az utat Páristól Homonnáig.¹

Az a löcsei könyvkötő, aki a gróf részére dolgozott, a Franz Kollar és Höfer cég. Szerencsés véletlen, hogy Doleviczeny jószágigazgató egyik levelében megmaradt egy részletes számlájuk, mely az aradi könyvtárra nézve igen becses documentum, de általában is érdekes adat az egykorú könyvészet ismeretéhez. A számla felsorolja a bekötött és a gróf úr számára elküldött könyveket, melyek három híján mind francia nyelvűek és pontosan megelkelhetők az aradi könyvtárban. Ha volt még valami kétség, hogy az aradi francia könyvek tényleg gróf Csáky István és felesége könyvtárában voltak valaha, e számla ezt is eloszlatja:

Copia

Verzeichniss derer Jenigen Bücher, welche vor lhro Gräfflichen Gnaden Herrn Herrn Stepfan Graffen von Csáky sind eingebunden.

	Rf.	Xr.
2 Titular Kalender, Empfangen VH Perceptor --- ---	2	„
1 Beschreibung der Sauren Wasser in Blau Papir ---	„	20
1 Schau Platz der Künster XIII Theil in Quarto ---	1	„
16 Tome, Histoire d'Angleterre in Detto .. ---	16	„

In Gross 8vo

6 Tome, Histoire des Differens Peuples --- ---	3	36
5 Tome, Collection complete des OEuvres Philos ---	3	„

In Ordinarii 8vo

1 Le Table de la Vie livre VI --- ---	„	30
1 Histoire du coeur, par Mad de Mellis --- ---	„	30
1 Les Voyages de Zulma --- ---	„	30
2 Tome, Romans moraux --- ---	1	„
2 Tome, Histoire de Miss Beville --- ---	1	„
2 Tome, Le Homme juste a la Cour --- ---	1	„
2 Tome, La Campagne, Roman --- ---	1	„
2 Tome, La Republique de Platon --- ---	1	„
2 Tome, Histoire de Amintor --- ---	1	„
4 Tome, L'illustre Bassa --- ---	1	„

¹ Nincs meg az aradi könyvtárban, de más hasonló tárgyú könyvet se tudok ott. A német műveket nem ismerem.

In duodecimo

3 Tome, Les OEuvres de Crebillon	---	---	---	---	1	12
3 Tome, Le Pied de Tranchette [sic!]	---	---	---	---	1	12
					Summa	36 48

Leutschau d. 12. April 1777

Franz Kollar und Höfer,
Burgerliche Buchbinder.

Kivül (Doleviczeny Pál írása): Specificatio librorum a Compactore Leutschoviense Homonnam missorum dd^o 12 April 1777.¹

Kollar és Höfer mesterek, mint látjuk, átlag 50 krajcárba számitották az arad-homonnai könyvek tipikus barna félbőr kötését, kedves kék és rózsaszínű címkéivel és szerény aranyozásával. A kék papir, mely szintén sűrűn fordul elő Aradon, csak 20 krajcárba került. Azt a tanulságot is levonhatjuk e számlából, melyben 1723, 1734, 1749-ben nyomott könyvek is szerepelnek, hogy a könyvtár keletkezését nem kell Csáky István bécsi tartózkodásánál (1759—1761) korábbra tenni, mert hiszen a régi könyvek állandóan piacon voltak.

A gróf meg a grófnő szenvedélyes gyűjtők és olvasók voltak; minden többé-kevésbbé nevezetes újabb francia könyvet meghozattak. Különösen női olvasóra vall a sok regény és mese: a lőcsei számlán is majdnem kizárólag regények szerepelnek.

A kilencvenes évek felé a grófék pénztárosa már nem fizette oly rendesen a könyvkötőszámlát. Johann David Kollar, tán a Franz fia és utóda, három levélben is sürgeti, kétszer 1790-ben, egyszer meg 1793-ban, a számla kiegyenlítését. Könyörög és fenyegetődzik, mint ahogy ez már ilyenkor szokás: „Geben sie mir keine Schuld, — irja a perceptornak, — wenn die gnädige Frau

¹ Fasc. 47, n. 21; 33 db. Az *Histoire d'Angleterre* Rapin Thoyras 1749-iki kiadása; a *Collection complete des OEuvres Philos* bizonyosan Diderot 1773-iki kiadásának hiányos címe; a *Les Voyages de Zulma* tündérmese; teljes címe *Voiage de Zulma dans le pays des fées*, 1734; a többiek pontos címe: *Romans moraux* 1771; *L'Homme juste à la Cour* 1771; *La Campagne* 1767 (angolból ford. regény); *La République de Platon* 1763; *Histoire d'Amyntor et de Therese* 1770 (angolból ford.); *L'Homme ou le tableau de la vie* 1765; *L'illustre Bassa* Mlle de Seudéry hírhedt regényének 1723-iki új kiadása; Crébillon, *OEuvres* 1757 (a tragédiák); *Le Pied de Fanchette* 1769; Constant Dorville, *Histoire des differens peuples du monde* 1754. A Mme de Mellis *Histoire du coeur-je* és az *Histoire de Miss Beville* nem található meg az aradi könyvtárban.

Gräffin wird warten müssen.“¹ Máskor a nála levő 30 Rft. árú munkát nem végzi el és a már kész 100 darabot 40 Rft. értékben sem küldi el, ha Kreizel János perceptor rögtön nem fizet. Kéri, ne hagyja másodszor is hasztalan küldeni a küldöncöt, az neki mindannyiszor 15 kr.-ba kerül. A jelenleg munkában levő könyvek árából levonhatja a gabona árát, melyet a gróftól vett, de a többi pénzre szüksége van, mert terminusra kell 100 frt. ot fizetnie.² Végre egészen kemény hangon ír a derék könyvkötő: „ich glaube ich habe Nachsicht schon genug gehabt, ich thue ja auch an ihren Sohn gefälligkeiten.“³

A késedelem, gondolom, nem a perceptóron mult. Csákyék anyagi zavara már közeledett a csőd felé. Sans-Souciból sok tárgyat elárvereznek (1803)⁴ s a gróf siet évdíjat biztosítani feleségének, őt teljesen kivéve az adósságok alól. 1810. május 30-án halt meg Csáky István,⁵ de már 1807-ben megszűnik a könyvvásárlás s a fentebb említett leltárat is ekkor zárhatták le, mert egyetlen későbbi keltezésű könyv sincs benne megnevezve. Bár a leltár záradéki kikötése nincs keltezve, ilyesformán egészen bizonyos, hogy az eladás 1807. vagy 1808-ban történt.⁶ E dátum egybeesik, mint mondtam, az Atzél-család felvirágozásával.

Az az 5000 kötet francia könyv, melyet a mohón olvasó Csáky grófnő százanként gyűjtött össze mint aktuális irodalmat, egyszerre holt anyaggá válik az Atzélok birtokában. Az 1808.—1824. terjedő időszakból mindössze tíz francia, jobbára politikai művel gyarapodott Erdődy Julia könyvtára, jeléül annak, hogy a hirtelen meggazdagodott Atzélnak inkább nagy könyvtár kellett, mint olvasmány. Itt meg is szűnik a könyvtár francia anyagának érdekessége, ami újabb szerzemény, az igen kis számú s nem rendszeresen, hanem véletlenül jutott a könyvtárba. 1820. felé egyébiránt

¹ Fasc. 48, n. 69; 1790. aug. 10.

² U. o. 1790 okt. 12.

³ U. o. 1793. jan. 31.

⁴ Fasc. 11.

⁵ Epitaphiuma: fasc. 36., n. 41.

⁶ A leltárat három kéz írta: 1790-ben készült első formájában; a későbbi vételeket 1792-ben, 1805-ben és 1807-ben írták hozzá Mindezt a leltározott könyvek dátumából és a változó írásból lehet következtetni. Valószínű, hogy tekintélyes mennyiségű latin, német és magyar könyv is a Csákyék könyvtárából került Aradra.

Csákyéknál is, mint más főúri könyvtárakban, megszűnt volna a francia könyvek vásárlása: a német irodalom egészséges felvirulása Bécsből és így Pestről is kiszorította a francia könyvet és a nacionalista eszmék kialakulásával Páris megszűnt az a szellemi középpont lenni, mely felé az egész művelt világ szeme fordult. A magyar könyvpiac, akkorában is mint ma, német gyarmat volt, holott elsőrangú érdek, hogy a francia könyvtermeléssel egyenes összeköttetésben álljunk.¹

* * *

Előttünk áll az aradi francia könyvek története: a bécsi, thesianumi nevelésű gróf Csáky István és felesége Erdődy Julia hozatta apránként Bécsből és Pestről Homonnára és jórészt ők maguk költették is be Lőcsén ezt az ötezer kötet, mely oly gazdagon képviseli a XVIII. századi francia irodalom minden ágát, de különösen a történelmet, a filozófiát és a regényt. A bécsi francia kultúra érdekes magyarországi hajtása az aradi könyvtár s ha kezünkbe vesszük ezeket az egérrágt és vízrot-hasztotta könyveket, melyek végre méltó otthonra és a lehető leggondosabb kezelésre találtak, gondoljunk a magyar Sans-Souci remetelakára, hol Csákyné annyit ábrándozott Rousseaut lapozgatva, vagy a homonnai szalonra, hol nyers és szabadszáju osztrák tisztek társaságában gúnnyal szabdalta a vallást, a dogmákat, valamelyik csak az imént olvasott francia filozófus paradoxonával felfegyverkezve. Sans-Souci romba dőlt, a homonnai házat talán a muszkák égették fel, de ezek a könyvek itt maradtak emlékeztetőül arra a naiv századra, mely annyira szeretett olvasni és eszméért rajongani.

¹ Ma úgy áll a dolog, hogy az a magyar olvasó, aki restel levelezőlapon egyenesen Párisból megrendelni egy 3 frank 50 c árú könyvet, az körülbelül 50%-kal többet fizet a párisi árnál, mert míg Párisban 3 frankért = 2 kor 80 f-ért veheti meg (a 3.50 csak fiktív ár), a magyar könyvkereskedő 3 márka 50 pfenniget szed érte, ami *normális* viszonyok között 4 kor 20 f.

